

Инглиз ва ўзбек тилларида баъзи феълларнинг ҳаракат тарзи типологияси.

СамДЧТИ

Инглиз тили тарихи ва грамматикаси

кафедраси, Мирсанов Ғ.

Аннотация

Мазкур мақолада инглиз ва ўзбек тилларида ҳаракат феълларининг аспектual хусусиятлари ва ҳаракат тарзи семантикаси таҳлил қилинади. Аспект ва ҳаракат тарзи ифода планида ўз ўрнига эга бўлиб, улар тиллараро қиёсий таҳлил орқали феълларнинг чегараланганлик/чегараланмаганлик, йўналганлик/йўналмаганлик, ўтимлилик/ўтимсизлик каби семантик ва синтактик хусусиятлари асосида тавсифланади. Инглиз тилида феълларнинг акционал хусусиятлари ва морфосинтактик воситалар асосий рол ўйнаса, ўзбек тилида бу вазифани кўмакчи феъллар ва уларнинг семантикаси амалга оширади. Ҳар икки тилдаги юриш ҳаракати феъллари мисолида ҳаракат тарзи семантикасидаги умумийлик ва фарқлар очиб берилган.

Калит сўзлар: аспект, ҳаракат тарзи, акционаллик, чегараланганлик, чегараланмаганлик, феъл семантикаси, юриш ҳаракати феъллари, кўмакчи феъл, валентлик, лексик-синтактик воситалар.

Аспект ва ҳаракат тарзи ифода планда умуман бир-биридан фарқ қилади. Ю.С.Маслов таъкидлаганидек, рус тилидаги тус грамматик категорияси барча ҳолатларда бутун феъл лексикасини ёки ҳеч бўлмаганда бир лексик маъно доирасида намоён бўла оладиган мустаҳкам «парадигматик» хусусиятга эга

грамматик қарама-қаршиликка асосланган категориядир (Маслов, 1987:9, Бондарко, 1971: 49). Ҳаракат тарзи эса барча тилларга хос лексик-грамматик категория саналади. Шунингдек, ҳаракат тарзи феъллардаги чегараланганлик / чегараланмаганлик хусусиятларини ҳам ўзида мужассам этади. Аспект ва ҳаракат тарзи категориялари тавсфи билан шуғилланган тилшунос Б. Ризаевнинг қайд этишича чегараланганлик / чегараланмаганлик хусусиятларини қарама-қарши қўйиш жараёнида «баъзан акционал ва аспект белгиларини фарқламаслик феъл лексемасининг чегараланганлик / чегараланмаганлигига хато характеристика берилишига олиб келади» (Ризаев, 1990: 134). Феълнинг чегараланган/ чегараланмаган акционал хусусиятларни ҳаракат феъллари доирасида субъектнинг макондаги ҳаракати ва мақсадсиз, йўналишсиз, шунингдек бирор чегарага интилганлик маъносини билдирадиган семаларни ўзларида мужассам этиши мумкин. Инглиз тилида *to walk, to go, to move*, феълларини, шунингдек интенсив ҳаракатни билдирадиган *to run, to jog, to haste, to hurry*, юриш ҳаракати феъллари потенциалида ҳам чегараланганлик ҳам чегараланмаганлик хусусиятлари мавжуд. Ушбу турдаги феълларни ҳаракат тарзини таснифлашда «синтагматик ҳолатларнинг тенг тахминийлигини мавжуд бўлиши» муҳим ўрин эгаллайди (Ризаев, 1990: 137). Хусусан, инглиз тилидаги ҳаракат феълларининг чегараланмаганлиги субъектнинг макондаги ҳаракатининг ўзига хослиги, тарзи, объектга йўналмаганлиги билан изоҳланса, чегараланганлиги эса субъект ҳаракатининг бирор объектга, ориентирга йўналганлиги, бир актлик семаантикасининг борлиги билан тушунтириш мумкин. Г.Г.Почепцов айтиб ўтганидек, ҳаракатнинг йўналиш муносабатида турли хусусиятларга эга феъллар, ўша феълларнинг бўлак-бўлак реализацияси турли синтактик ва лексик-синтактик воситаларга боғлиқлиқдир (Почепцов, 1976: 99). Айнан мазкур лексик-синтактик воситалар ҳаракат тарзи турлари фарқланишида муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Инглиз тилидаги юриш ҳаракати феъллари ўзига хос семаантикага эга бўлиши билан бир вақтда, субъектга хос умумий юриш-ҳаракатни билдиради. Бу эса уларнинг ҳаракат тарзи семаантикасини

тавсифлашда муҳим аҳамият касб этади. Инглиз тилидаги *to walk, to go, to move* феъллари *in, into, out, up* предлогли локатив, ўрин ҳолли субстантивлар билан бирикканда тугалланган ҳаракат тарзини ҳосил қилади. Бу феълларнинг чегараланганлик хусусияти *Forward, toward, to* предлог отлар билан келганда ҳам сақланиб қолинади ва бирор йўналишдаги ҳаракат оқимини тасифлайди ва процессуаллик ҳаракат тарзини юзага келтиради. Таҳлил этилаётган *to walk, to go, to move* феъллари *away* равиши билан бирикканда ҳаракатнинг бошланғич семантикасин ифодалайди ва бошланганлик ҳаракат тарзини англатади. Инглиз тилидаги юриш ҳаракати феълларининг валентлиги бўйича тадқиқот ишларини олиб борган Г.С.Пшегусованинг қуйидаги мулоҳазасини келтириш ўринли деб ўйлаймиз: «юриш ҳаракати феълларида ўтимли ва ўтимсиз, чегараланганлик ва чегараланмаганлик, йўналма ва йўналишнинг мавжуд бўлмаганлиги семалари мавжуд бўлиб, ҳар бир гуруҳ бирикуви ўзига хос хусусиятларга эга. юриш ҳаракати феълларининг семантик аспектдаги валентлик хусусияти юриш-ҳаракат семаси билан боғлиқ» (Пшегусова, 1985: 11). Юриш ҳаракати феълларининг ҳаракат тарзи маъноси юриш-ҳаракат маъноси билан локатив позициядаги объектга ва шу объект билан келган предлог ва равишларга боғлиқ. Хусусан *to walk* феълида каузативлик семаси мавжуд бўлса, *to go* боғлама феъл вазифасида аналитик шакл ясайди, ҳамда *to be + gone* шаклида натижавий ҳаракат тарзини билдиради. *To move* феълида ҳам ўтимлилик ҳам ўтимсизлик маънолари мавжуд бўлиб, ўтимлилик маъносида тугалланган, ўтимсизлик маъносида бир актлик маъносига эга бўлганда тугалланган, субъектнинг макондаги йўналишсиз ҳаракатини билдириб келганда процессуалликни ифодалайди. Шунингдек тус-замон шакллари ҳам бу гуруҳ феълларининг аспектual маъноларининг ифодаланишига ўз таъсирини ўтказди. Давомли тус-замон шаклида давомийликни ифодалайди.

Ўзбек тилидаги *юрмоқ, учмоқ, сузмоқ, югурмоқ, чопмоқ* феълларида субъектнинг бирор макондаги йўналшсиз ҳаракати, чегараланмаганлик ва

бирор йўналишдаги ҳаракати, чегараланганлик маънолари мавжуд. Бу феъллар ўзларининг чегараланмаганлик функциясида қўлланилиб, предикат вазифасида келганда давомийлик ҳаракат тарзини билдиради.

Ўзбек тилида юриш ҳаракати феъллари етакчи феъл вазифасида кўмакчи феъллар билан бирикиб келганда бу феълларнинг акционал хусусиятлар ўзгаради ва ифодаланадиган ҳаракат тарзи маънолари кўмакчи феълларнинг семантикасига қараб ҳосил бўлади. *Юрмоқ, учмоқ, сузмоқ* феъллари *кет, бошла* кўмакчи феъллари билан *–иб* равишдош шакли билан ўткан замон шаклида келганда, шу кўмакчи феъллар етакчи феъл ифодалаган ҳаракатнинг бошланиши ва давомини билдиради. Ўзбек тилидаги *бор, кел* кўмакчи феъли билан чегараланган акционал фраза ҳосил қилиб ўтган замон шаклида келганда тугалланган ҳаракатни ифодалайди. Албатта, давомли замон шаклида *бор, кел, кет* кўмакчи феъллари билан бирикиб келиши ҳаракатнинг марказ маъносини билдириб, ориентирга интилганлик семаси сақланиб қолади.

«Юрмоқ» феъли ўз навбатида кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланилиб, етакчи феъл ҳаракатининг давомийлиги ва такрорланувчанлигини билдиради. Бу ҳолатлар етакчи феълнинг акционал хусусияти билан боғлиқ. Етакчи феъл вазифасида лимитатив нейтрал феълларнинг чегараланмаган хусусияти билан *юр* кўмакчи феъли бирикиб келганда, *юр* кўмакчи феъли етакчи феъл ҳаракатининг давомийлигини билдириб давомийликни ифодалайди. Кўриб чиқганимиздек иккала тилдаги ҳаракат феълларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Инглиз тилида феълларнинг акционал хусусиятлари ва контекстдаги морфосинтактик воситалар аспектда вазиятларни ҳосил қилишдаги ўрни жуда катта ҳисобланади. Ўзбек тилида эса акционал хусусиятлар ва контекстан ташқари кўмакчи феълларнинг семантикаси ҳам ҳаракат тарзи семантикасини шакллантиришда муҳим ўрин тутди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Бондарко А. В. Лимитативность как Функционально- семантическое поле / Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987. С. 46-67.
2. Маслов Ю.С. Перфектность // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987. С. 195-209.
3. Почепцов Г.Г. Синтагматика английского слова. Киев. 1976. 107 с.
4. Пшегусова Г.С. Валентность и сочетаемость глаголов движения и производных от них абстрактных имен существительных в современном английском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. Пятигорск, 1985. 17 с.
5. Ризаев Б.Х. К проблеме лимитативно нейтральных глаголов современного немецкого языка. // Лингвистические исследования: Аспекты грамматического анализа. М., 1990. С. 131-140.